

Василь Федорко

Спогади з часів визвольної
боротьби 1917-21 років

Мелбурн 1973 рік

ВИКОНУЮЧИ ВОЛЮ ПОКІЙНОГО АВТОРА, ЩО ВІДІЙШОВ ВІД
НАС 15/5/1977 Р., ДАРУЄ ВАМ ЦІ СПОГАДИ З ПРОХАННЯМ
ЇХ ПРОЧИТАТИ

РОДИНА АВТОРА

В. Федорко.

СПОГАДИ

з часів Визвольної Боротьби 1917-21 років.

"Наша відродженна держава мала всі атрибути суверенности -
нарід, територію, свій національний уряд, своє військо,
свою валюту, міжнародне признання й свої дипломатичні
представництва в чужоземних краях"

Ген. штабу генерал-поруч.

В. Сальський.

Видання Союзу Українських Комбатантів
Вікторії.

Зміст

1. Вступ	3
2. Українсько-московські взаємини	4
3. Початок Українсько-Московської війни	5
4. Оборона Києва	6
5. Відворот на Волинь	7
6. Наступ на Київ і звільнення всієї України в 1918 році	8
7. Запорозький корпус в поході на Крим і Донбас 1918 року	9
8. Гетьманський переворот	10
9. Приїзд військового міністра гетьманського уряду ген.Рогози	11
10. Відвідини Хортиці 1918 року	11
11. Зустріч з УСС і архикнязем Габсбургом Василем Вишиваним	12
12. Охорона сов.-українських кордонів	12
13. Повстання проти гетьмана	13
14. Продовження війни з Советами в 1919 році	13
15. Запорозький корпус в оточенні. Тираспіль.	14
16. Похід соборних армій на Київ 1919 року	15
17. Перший Зимовий похід 1919-20 рок.	16
18. Спільний з поляками марш на Київ 1920 року	17
19. Відступ з Києва та "Чудо над Віслою"	19
20. Другий Зимовий похід. Базар 1921р.	21
21. Способи ведення війни в час визвольних змагань 1917-1921р.	22
22. Крути	23

Вступ

Нам українцям, як культурній нації, треба знати свою історію. Українська історія, а особливо новітня це широка і цілковито ще необроблена нива.

Чи не найкращим на світі було б для нас знати історію наших предків?... Поки це не пізно, чи не найкраще було б нашим науковцям-історикам відшукувати ще живих свідків минулих подій нашої боротьби за визволення?... Пізніше ж наші історики змушені будуть розшукувати по темних, а може й чужих архівах документів аби висвітлити правдиві події минулих часів.

Нажаль наша сучасна література не стоїть на сторожі висвітлення наших історичних подій або їх і зовсім замовчує.

Мудрі люди кажуть: "хто не знає минулої історії свого народу - той не буде знати й майбутньої історії свого народу".

Українсько-московські взаємини 1917 р.

В наслідок довголітнього поневолення українського народу російським царським режимом, Україна, як окрема держава, а український народ, як окрема нація, зазнали великої руїни.

Державний і культурно-національний розвиток, було жорстоко переслідувано царським режимом.

Українська мова, літературна діяльність, суворо заборонялися, а діячів культурного розвитку було тяжко карано кайданами і засланням в найдальшу ще не заселену окраїну Росії - Сибір. Так було аж до 1917р.

Здавалося, що розвал російської імперії в 1917 році принесе поневоленим народам визволення з під колоніального рабства. Але так не сталося.

Більшовики, захопивши в Росії владу, стали даліше продовжувати жорстоке переслідування всяких проявів національно-культурного життя уярмлених народів.

Український народ також позбавлено своїх елементарних людських прав.

Наш тодішній новоповсталий демократичний уряд Української Народньої Республіки робив заходи домовитися з росіянами дипломатичною дорогою про визнання України як незалежної Самостійної Держави. Більшовики підписували договір про замирення, але пізніше цього договору не дотримували.

9 лютого 1918р. в Бересті н/Бугом підписано мировий договір між Українською Народньою Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною. Договір цей здійснював принципи національного самовизначення українського народу. Цим миром Центральні Держави визнали Українську Державу і Україна стала повноправним членом держав світу.

Більшовицька Росія, підписуючи мирний договір з Центральними Державами на місяць пізніше, з'обов'язалася негайно замиритися з Україною та визнати договір між Україною й Центральними Державами.

Російське військо й червона гвардія мали покинути українську територію, а Росія з'обов'язалася припинити агітацію проти уряду Української Народньої Республіки.

Коли було проголошено Українську Народню Республіку, військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії й Бельгії перетягли з російської Головної Кватири до Києва.

Коли відбувалися мирові переговори у Бересті, то голова російської делегації М.Троцький зложив заяву, що Росія визнає Україну як самостійну державу. Те саме заявив голова мирової конференції граф Черній від імени делегацій чотирьох союзних держав.

Таким чином Україна набула право міжнароднього значення. Це самостійне існування України оформлено Четвертим Універсалом 22 січня, 1918 року.

Початок Українсько-московської війни.

У половині грудня 1917 року Центральна Рада одержала советський ультиматум, в якому, в головних точках вимагалось негайно розпустити власну армію та дати дозвіл на перебування в Україні російського війська. Сказано також, що коли протягом 48 годин не буде задовільної відповіді, то Совети оголосять війну Україні.

Наш уряд у своїй відповіді рішуче відкинув такі домагання і подав до відома, що він не змінить своєї політики навіть під загрозою війни.

Коли 25 грудня 1917 року більшовики почали наступ на Україну з усіх сторін, - то наші збройні сили знаходились в жалюгідному стані. Існували тільки малочисельні відділи, які провадили бої на власну руку. Ті чисельні полки, які недавно склалися з українізованих частин в російській армії й виявили на початку стихійний патріотичний ентузіазм, в критичний момент розбігались по домах.

Нічого дивного, бо ці люди, перебуваючи на фронтах протягом трьох років війни, шукали нагоди повернутися до своїх родин. Крім того, советська приваблива пропаганда - ділити землю - робила своє діло.

Всі ті полки, що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були випадковим зібранням людей, бо їхнє гасло було - "додому"!

Отже, в цих хаотичних умовах наш Уряд не мав можливості створити відразу сильну армію, та й не було з кого творити.

У найвищих військових установах більшість членів не мали військової освіти або й зовсім були не військові. Тимто й не легко було їм, незважаючи на велику ідейність і патріотизм, справитися з дуже важливим завданням - організацією нової армії.

Утруднювало організацію нової армії ще й те, що в наслідок революції російська армія перетворилася в збройну здеморалізовану ватагу, а Україна була найближче до фронту і перша зазнала всіх нещастів від озвірілих солдатських банд.

Ті банди самовільно покидали фронт і залиши українські села, грабуючи худобу, селянський дорібок, чинили насильства й терор. В Україні запанувала анархія. Весь державний апарат і організація самоуправи розпалась. Створились надзвичайно тяжкі обставини саме тоді коли постала загроза і від більшовицьких повстань, і від зовнішньої інвазії.

Центральній Раді, що не мала відповідної збройної сили, було дуже тяжко, очистити Україну від анархії, яку витворило озвіріле дезертирство.

Російсько-більшовицька армія, яка мала оперувати проти України з Дону під командою В. Антонова-Овсієнка, що складалась з добірного війська, добре озброєного, з панцерними потягами, швидко просовувалась без великих зусиль, займаючи українські міста.

Наприкінці грудня Харків, Полтава й Чернігів були зайняті ворогом і всі сполучені військові групи почали наступ на Київ під спільною командою Муравйова.

Наші військові частини, які були порозкидані на Лівобережжі й оточені ворогом з усіх боків, не мали сили здержувати навали добре зорг-

анізованих полків російської армії.

Зате на Правобережжі, коли більшовики почали наступ із заходу, щоб захопити Київ, нашим відділам, при перших сутичках, вдалось взагалі ліквідувати виступи збільшовичених солдатських банд. Та цього було не достатньо.

Щоб стримати ворога на Лівобережжі й не допустити до Києва, українське командування висилає на фронт останні свої військові частини, в тому числі й юнаків-студентів, - які пожертвували собою під Крутами.

Оборона Києва

В наслідок більшовицького перевороту в Росії, у Києві витворилась складна ситуація. Військові частини, вірні Тимчасовому урядові Керенського, виступили збройно проти збільшовичених військових відділів та українців. На вулицях міста почалися бої. Стали одні проти одних три сили: прихильники Тимчасового уряду, українські військові частини й більшовицькі відділи. Кілька днів у місті йшли завзяті бої, що закінчились капітуляцією військ Тимчасового Уряду. Перемога була по боці українських частин.

Уся влада перейшла до Центральної Ради.

Ці події відбувались в листопаді 1917 року.

Рік 1918-й. Совет Солдатських Депутатів під проводом свого шефа Євгенія Бош, використовуючи момент наближення армії Муравйова, а також зменшення українських військ у Києві, вночі з 28 на 29 січня підняв повстання.

У повстанні брали участь російські робітники арсеналу й залізниці. До них прилучилися й деякі українізовані військові частини.

Їхні сили облічувались приблизно на 7-8 тисяч; мали вони також моральну підтримку всього російського населення м. Києва.

У роспорядженні Центральної Ради нараховувалось близько трьох тисяч. Ці відділи склались з добровільців - галицьких і наддніпрянських українських патріотів.

Бої розгорілися в цілому місті, повстанці мали успіх. Невеличкі українські відділи, що їх перекидали з місця на місце, не могли опанувати великих просторів міста. Повстанці захопили відразу Київський арсенал, який правив їм за цитаделю стратегічного значення.

Оборонці Києва героїчно боролися, але почували себе немов у чужому ворожому місті. З усіх боків стріляли по них приховані бунтарі.

Витворилась надзвичай загрозлива ситуація для столиці.

Щоб рятувати столицю, з фронту оборони Києва - зі сторони Полтави, прибув Гайдамацький кім під командою С.Петлюри.

Розпочався жорстокий бій. За кілька днів наше вояцтво вже кільцем оточувало більшовиків, що скупчувалися в арсеналі та його фортах. Дуже тяжко було їх вибити, але гарматним вогнем було змушено бунтовників здатися. На другий день здалася й решта арсенальців на чолі з Бош.

Після опанування ситуації й перемоги над більшовиками, на майдані Св.Софії відбувся Молебень, та парада всіх військових частин, які бра-

ли участь в обороні столиці.

Та не довго ми тішилися перемогою. Саме в той час з Лівобережжя до Києва підходила армія Муравйова – багаточисельна, добре зорганізована. Перейшовши Дніпро, після захоплення Подолу, більшовики почали загальний наступ на Київ. Їхні гармати п'ять днів і ночей барабаним вогнем бомбардували місто. Наші війська завзято, понад міру людських спроможностей, з величезними втратами, обороняли столицю, та сил було мало.

Наш Уряд, вважаючи дальший спротив за недоцільний, наказав своєму війську залишити столицю вночі 3 на 9 лютого 1918р. та відходити в напрямку Житомира.

9 лютого передові відділи російської армії увійшли до Києва.

Зайнявши столицю, більшовики, як звичайно, вчинили кривавий погром.

→ *в той самий день не підписано з кінцями з Київщини*
Відворот на Волинь.

Залишивши Київ, українське військо спинилося в містечку Ігнатівці. Тут на нараді командирів усіх окремих частин ухвалено провести реорганізацію армії і створити одну добре зорганізовану збірну частину. Ця утворена нова військова формація мала назву – Окремий Запорозький Загін. Загін складався з двох піших й одного кінного куренів. Першим куренем командував полк. О.Загородський, а другим – полк. П.Болбачан; кінним куренем – полк.генштабу В.Петрів.

Гайдамацький кіш, до якого ввійшло Вільне козацтво інж.Ковенка, тимчасово залишився окремою частиною. Зформовано гарматний дивізіон під командою полк.Алмазова. Галицький курінь СС був призначений окремою охороною Центральної Ради й Уряду. Командуючим новоствореного загону призначено ген.Прісовського.

Таким чином українське військо набрало ознак регулярної Армії Української Народньої Республіки.

Пізніше, вже після повороту української влади до Києва, *(з Німцями)* напочатку березня 1918 року, Окремий Запорозький Загін переформовано в Запорозьку дивізію. А з кінцем березня 1918р. дивізію, підчас побуту її в Харкові, доповнено добровільцями й поширено в корпус.

Українське військо, відступаючи із Центральною Радою, зупинилося в Коростені.

Щоб очистити дорогу від ворога, треба було безперервно вести бої з збільшовичинними російськими військовими частинами.

У той саме час на Коростень почав наступ збільшовичиний 3-й Фінлянський корпус. На ворога вислано 1-й Запорозький курінь та Гордієнківську кінноту. Після дводенного бою більшовики не витримали та з великими втратами відступили до Звягеля.

Здобувши ¹⁹¹⁸ 24 лютого Житомир, 2-й Запорозький курінь вирушив на Бердичів. Тут були скупчині великі ворожі сили, з великою кількістю кінноти, артилерії, панцерних потягів і авт. Ворог відразу пішов в протинаступ, але вояки другого куреня з героїчною відвагою, під страшним обстрілом, спинили ворожі лави і перейшли знову до наступу, а відбивши атаки ворожої кінноти, захопили панцерний потяг. Ворог, втративши

багато вбитими й раненими, а між ними двох командирів полків, поспішно залишив Бердичів, який 26-го лютого зайняло українське військо.

Особовий склад українського війська на цей день становив близько трьох тисяч вояків.

Дня 27 лютого 1918р. до Бердичева прибув перший загін німецького війська, яке йшло на поміч Українському Урядові.

Наступ на Київ і звільнення всієї України. 1918 рік.

Наше військо, з'єднавшись у Житомирі й Бердичеві з німецьким, почало наступ на Київ вздовж залізничних ліній. Більшовицьке військо поспішно відступало, уникаючи боїв. Українські передові відділи наполягали на ворога і 1-го березня вночі зайняли Святошин, а вдосвіта 2-го березня перші стежі Запорізького загону Січових Стрільців, та Гайдамацького коша увійшли до Києва.

Німецьке військо прийшло до Києва на день пізніше.

Підчас побуту в Києві Окремий Запорізький Загін, значно поповнений добровільцями, був поширений уже в дивізію. До дивізії було приділено й Гайдамацький кіш під назвою 3-го Гайдамацького піного полку.

6-го березня Запорозька дивізія вирушила з Києва на фронт у напрямі Полтава-Харків.

Полк Січових Стрільців та 3-й Гайдамацький полк, залишилися залогою столиці.

Перші відділи Запорожців, разом з німцями, переслідуючи ворога, зайняли після короткого бою станцію Яготин і Гребінку, де захопили кілька гармат і бронепотяг. У Гребінці німці затримались, чекаючи на прихід головних сил і артилерії.

Далі продовжували наступ вже самі українські війська.

20-го березня більшовики почали протинаступ, щоб відбити Лубні та Гребінку. Запорожці з великими втратами припинили наступ ворога, а другого дня Запорожська дивізія почала наступ усіма своїми відділами, відкидаючи й переслідуючи ворога, а 22-го березня здобула Ромодан. До рук українського війська дісталась велика військова здобич - склади муніципії, переносні шпиталі, потяги з військовим майном та інше.

Переслідуючи ворога через Хороль-Решетилівку, Запорожські частини 27-го березня увійшли до Полтави. Того самого дня до Полтави прийшла й німецька кінна дивізія, що наступала від Кременчука. У Полтаві українські війська захопили 85 паротягів і 1200 вагонів повних усякого майна, що більшовики не встигли вивезти.

2-го квітня Запорожська дивізія почала дальший похід на Харків і Лозову.

На Харків вирушили головні сили дивізії; друга частина дивізії мала вирушити на Константиноград і Лозову та відтягти більшовикам шлях з Харкова на Крим і Донбас.

Зайнявши ст. Люботин, де більшовики залишили всі свої потяги, бронепотяги, магазини, а також радіостанцію, Запорожці успішно продовжували дальший наступ і 6-го квітня, без ворожого опротиву, зайняли Хар-

ків. Одночасно до Харкова ввійшли німецькі війська, які наступали по лінії Конотоп-Суми-Люботин.

Друга група дивізії, що складалася переважно з кінноти, виконуючи своє завдання, 8-го квітня зайняла ст.Лозову.

В той час на Правобережній Україні німецько-австрійські війська наступали в напрямку Козятин-Бобринська-Знаменка-Катеринослав, понад морем, Ольвіопіль-Вознесенське й від Одеси на Миколаїв-Херсон.

У Харкові українські відділи залишилися на короткий відпочинок; німецькі ж головні сили з Харкова подалися на Куп'янське, Білгород і Ново-Борисоглибське.

В Харкові Запорізьку дивізію доповнено добровільцями, що дуже численно зголошувалися. Дивізія з наказу Військового Міністерства перетворилася в корпус.

Запорозький корпус в поході на Крим і Донбас. 1918 рік.

Згідно з Берестейським мировим договором, Крим не було включено в межі Української Держави. Крим було визнано за окрему Татарську Республіку. В Севастопільському порту була зосереджена майже вся російська Чорноморська флотія та безліч всякого воєнно-морського майна.

Український Уряд, щоб довести війну з більшовиками до переможного кінця, поставив завдання переслідувати ворога також і на Кримській території. А завдання це мав виконати з наказом Уряду Запорозький корпус.

Із корпусу було сформовано окрему групу всіх родів зброї, яка під командою полк. П.Болбачана мала зліквідувати рештки ворожих сил на Кримському півострові.

Решта частин корпусу, у другій групі, під командою полк.Сікевича, мала вирушити в напрямку Лозова-Слав'янське та звільнити Донецькій Басейн.

13 квітня 1918р. передові відділи Кримської групи почали бій за Мелітопіль, який більшовики завзято боронили. Запорізька піхота, під захистом бронепотягів і артилерії, приступом здобула ворожі окопи та приневолила червоних до постійного відступу на Сивашські позиції, вже в Криму. В Мелітополі в руки українського війська попали великі склади постачання і зброї, самоходи, літаки й моторові човни.

Українські відділи безупинно насідали на ворога, що відступав. Кіннота й піхота на автах незвичайно швидкими наскоками деморалізувала ворожі ряди.

21 квітня відділи Кримської групи зайняли Ново-Олексівку - останню станцію перед Сивашським мостом, а дозорці наблизилися вже до самих переправ.

Перша сотня 2-го полку під командою сот.Зелінського, на моторових дрязинах блискавично переїхала вночі підмінований міст і за нею посунулися два броневики. Більшовики не встигли оборонити вже переправи.

Броневики доїхали на лінію ворожих окопів та гарматним і кулеметним вогнем нарobiliли серед більшовиків страшеного заколоту.

Сот.Зелінський із своєю сотнею кинувся до окопів ворога й примусив

його залишити позиції. Цілий 2-й полк, що перейшов уже міст, зайняв ворожі окопи.

Полк. Болбачан, не чекаючи поки ще надійде решта сил, дав наказ переслідувати ворога на Кримській території. 22-го квітня полк зайняв ст. Джанкой.

Тут зосередилися всі сили групи і двома відділами почали посовуватися далі на Симферопіль.

Один відділ, зложений з піхоти, автопанцерників і артилерії, наступав битим шляхом в напрямку Джанкой-Симферопіль по східньому боці залізниці, а другий, що складався з Гордієнківського кінного полку й кінно-гірського гарм. дивізіону, наступав битим шляхом в напрямку Перекон-Симферопіль. Вдовж залізничної дороги наступали панцерні потяги.

25-го квітня запорожці своїми відділами несподівано зайняли Симферопіль, а Гордієнківський полк під командою полк. Петрова, що йшов горами на Каракіял, захопив Бахчисарай.

Дальший наступ українських військ мусів припинитися на рішуче домагання німецького командування; воно заявило, що Крим до Української Держави не належить, тимто й українські війська не мають права перебувати на Кримській території згідно Берестейського мирового договору.

Не бажаючи вступати в гострий конфлікт з німцями, Кримська група залишила Крим та перебралася до Мелітополя, а пізніше - до Олександрівська, де зібрався був цілий корпус. Тут запорізькі відділи зустрілися з У.С.С., які з австрійським військом наступали з Правобережжя.

Рівночасно з кримським походом, Донецька група полк. Сікевича зводила успішні бої з більшовиками в Донецькій вугільній окрузі.

Група зайняла ст. Барвінкове, Славянське та Бахмут. Далі група полк. Сікевича разом з німцями зайняла ст. Микитівку. Більшовицькі розбиті війська в паніці втікали в напрямку Дону.

30-го квітня ця група дійшла до ст. Колпаково, що на кордоні з Донщиною.

На початку травня 1918р. ціла українська територія була звільнена від російсько-більшовицького війська.

Гетьманський переворот.

У цей же час, 29 квітня 1918р., стався гетьманський переворот. До влади на Україні прийшов, при допомозі німецького війська, ген. Павло Скоропадський.

Я не зауважував на початку, щоб переворот викликав якесь надзвичайне напруження серед нашого вояцтва.

Ніяких поділів на політично-партійні, релігійні, чи ще якісь групи між нами волками тоді не було. Ми знали одно, що воємо за Україну.

Однак, коли стало відомо, що з наказу Гетьмана розпочалось за допомогою німців, обезброння наших військових частин по всій території України, бо нібито ми збільшовичині, то ця вістка викликала серед нас,

хоч і мало помітне, обурення й метушню.

Ми, вояки, знали також, що командування Запорізького корпусу твердо постановило боротись, і не складати зброї.

Приїзд військового міністра гетьманського уряду ген.Рогози.

Згідно з наказом тодішнього уряду, Запорозький корпус був змушений опустити територію Криму й відійти до Мелітополя.

Під час відпочинку несподівано прибув з наміром переведення огляду Військовий Міністр ген.Рогоза.

Як виявилось пізніше, метою цього приїзду було ближче приглянутись до морального і соціального стану воцтва Запорізького корпусу.

Як для військового огляду, було вишикувано на полі - полки.

На диво, цей огляд тривав дуже коротко! Підходячи до виструнчених шеревів, міністр, одне те саме питання ставив кожному: "Ви хто такий" Я мав нагоду чути також і відповіді. Між ними часто повторювалась: старшинська ранга царської армії, юнкер, студент, учень старших клас, учитель та інші.

Міністр, відходячи вже від шеревів, сказав: "а мені наговорили, що ви більшовики". На тому й закінчився огляд 2-го Запорізького полку.

Відвідини Хортиці. 1918 рік.

Невелике гарне місто Олександрівське /Запоріжжя/ розташоване на лівому березі Дніпра.

Тут-же рядом серед Дніпра простягнувся довгастою смугою вузький острівець - Хортиця.

На острівку біля переправи доживав свого віку старенький будинок, а біля нього кілька дерев.

Ніяких залишків старовини, крім решток фундаменту від колишньої церкви.

Навколо високі трав'яні зарості та де-не-де якісь кущі.

Наслідуючи минулі традиції, щоб відтворити пам'ять Запорозької Січі, а також віддати шану нашим предкам Запорожцям, 2-й Запорізький полк в повному своєму складі під проводом полк.Болбачана в травні 1918 року висадився на Хортиці, переправившись на катерах.

На чолі духівництва, штабової старшини і медсестер, в супроводі оркестри, колони вирушили від переправи й посовувались вздовж острова до фундаментів колишньої церкви.

Урочисту Службу Богу й Панахиду відправив панотець Пащевський. Ще пере початком відправи було встановлено пам'ятника з відповідним написом вирізаним на мармурі.

Після виголошених чергових глибоко-патріотичних промов, настав відпочинок. Кожний вояк мав нагоду оглядати місцевість, красу Дніпра й пороги, які виднілись недалеко.

То був незабутній момент в душі кожного з нас, навертались думки

про минулі історичні події та традиції нашого Запорозького козацтва.

Пізніше було привезено достатню кількість барил з пивом і запас їстівного. Фотографувалися і проводили час, кому як хотілося, до самого вечора.

Зустріч з УСС і архикнязем Габсбургом Василем Вишиваним.

Під час перебування 2-го Запорозького полку в Олександрівську, вже після відвідин Хортиці, одної ночі, надійшло від розвідки повідомлення, що до міста наближається німецьке військо.

В обаві, що німці наближаються нас обеззброїти, полк негайно вирушив назустріч і зайняв оборонну позицію.

Ніч була темна. В напруженому настрої ми чекали нападу і були приготівані вступити в бій з німцями.

Раптом, несподівано для нас, чуємо спів "Ще не вмерла Україна". В розчуленому настрої наші лави піднялися і також зі співом, кинулись назустріч.

Виявилось, що то були Галицькі Січові Стрільці, в складі австрійської армії під командою Василя Вишиваного /архикнязя Вільгельма Габсбурга/. Вони наступали з півдня понад морем, прямуючи також до Олександрівська.

Розчулені до сліз вояки кидались в гарячі обійми й обмінювались невимовним почуттям радості.

УСС також на побережжі Дніпра провадили військові вправи.

Архикнязь був на вигляд високого росту, дуже пристійний, ще молодий віком. Одяг мав австрійської армії з українськими відзнаками. Володів українською мовою. Він був сином тодішнього імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа.

Назву "вишиваний" мав тому, що він часом одягався в український вишиваний одяг.

Охорона советсько-українських кордонів.

Не зважаючи на те, що війна вже була закінчена, більшовики в підступний спосіб робили часті напади на прикордонні райони, грабуючи й мордуючи цивільне населення. Прикордонної охорони тоді це не було, а тому регулярні військові частини мусіли боронити кордонів.

2-й Запорізький полк було перекинено північ України, на Чернігівщину в Стародубський повіт. Там часто відбувались тяжкі бої. Відбиваючи напади ворога, часом коштом великих втрат, наші відділи робили глибокі рейди /бувало й 50 км./ на території советів. Була це літня пора.

Запорозький корпус за наказом Гетьмана переформовано в Окрему Запорозьку дивізію.

Перед виїздом на північні кордони деякий час дивізія перебувала на відпочинку в курортному місті Славянську на Харківщині. Там вояцтво насолоджувалось соленими розкішними купелями в Слав'янському озері. На диво, вода в озері настільки насичена сіллю, що хто не вмів плавати, то міг свobodно себе почувати, лежачи на поверхні води.

В гарному, хоч і невеликому, парку вечорами відбувались концерти, на

яких виступала місцева симфонічна оркестра.

На жаль, це тривало коротко, бо отримано наказ поспішати на Чернігівщину охороняти кордони.

Повстання проти гетьманату.

16 листопада 1918р. вибухло збройне повстання проти гетьманату. В ньому брали участь військові частини - вірні урядові УНР - при допомозі величезного напливу озброєних селянських мас.

Повстання закінчилось перемогою Уряду Української Народньої Республіки.

19 грудня відновлений Уряд врочисто повернувся до Києва.

У цей час в Німеччині вибухла революція. Німецька армія, як збройна військова сила, втратила свою бойову вартість.

Під час протигетьманського повстання німці за малим винятком дотримувались неутралітету. Їх головним прагненням було якнайскоріше повертатись додому.

Продовження війни з Советами. 1919р.

Більшовицька багаточисельна армія, користаючись з нагоди, що кордони не були обсажені українським військом, почала загальний наступ на Україну.

Українська армія в той час складалась із Окремої Запорозької дивізії та кількох відділів, що якимось чудом не були розбросні Гетьманським Урядом.

Всі ті селянські збройні відділи, які виявили себе вчас протигетьманського повстання та приєднались і чисельно поповнили особовий склад армії, коли треба було боронити Україну від більшовиків, розійшлись по домах.

Було ясно, що з такою малою армією небуло можливості стримати червону зграю, яка насовувалась із усіх сторін. Не було ким і як обсадити довколишній довжелезний фронт.

Також чимало спричинялася до підбурування населення сов.агентура своїми привабливими гаслами. В деяких місцевостях заколотники ставили збройний опір, а щоб ліувідувати його, треба було відтягати з фронту спеціальні військові відділи. Приклад: "Панківська", "Валнярська", "Козачки" і інші "республіки" 1919-го року.

Добре озброєне більшовицьке військо під прикриттям бронепотягів рушило переважно залізничними шляхами й дуже швидко посувалось по українській території, опановуючи міста, бо не зустрічало міцного опору з боку української армії.

У Харкові на товаровій станції місцеві більшовики вчинили напад на наші військові ешалони, з окриком "здавайсь"!.. Але вони були кулеметним вогнем жорстоко за це покарані.

На відтинку Мерчик /Богодухівського повіту/ - ворожий наступ було стримано, але не надовго. Наші окремі військові частини хоч і мали деякі успіхи, але щоб запобігти ворожого оточення musіли відступати, бо

того вимагала загальна фронтова ситуація.

На початку 1919 року /дає не пригадую/ Харків і Полтава були захоплені ворогом. А в короткому часі й Київ.

Запорізький корпус в оточенні.

Тираспіль.

Комм?

З упадком Києва, українська армія опинилась на Правобережжі на малому клапткові території. Однак армія завзято боролась, не даючи ворогові оволодіти рештою української території.

Під сильним натиском червоного ворога, Запорозька група була відрізана від інших частин й опинилась в оточенні на території Вапнярка-Тульчин-Томашпіль-Ямпіль. Щоб вийти з оточення, треба було брати напрямок на південь, пробиватись понад Дністром до м.Тирасполя, де був міст, щоб через нього перейти на румунську територію і сполучитись із нашими військовими частинами на Україні.

Завзятий бій відбувся в критичний момент, за переправу Тираспіль-Бендери, коли група вже опинилась в цілковитому оточенні.

Фронтіві позиції мали форму підкови, що кінцями впиралися у береги Дністра.

Залізниця до самого мосту була загроможжена потягами, що вже не діяли за браком пального й води. Все що було живого в них і володіло зброєю знаходилось в оборонних лавах.

Ворог наседав з усіх боків, оперуючи гарматами прямою наводкою, шрапнеллю та кулеметним вогнем, завдаючи великих втрат. Наші гармати вже не відстрілювались, бо не було чим стріляти. Стрілецькі лави щораз ослабшали або й зовсім замовкали за браку зброї та муніції.

Терен оборони швидко зменшувався. Згоди від румунів на переправу ще було. Міст же був підмінований. Переговори, які провадив полк.Крат, ще не мали наслідків.

Вже десь надвечір була отримана згода на переправу через міст до Румунії.

Ця боротьба за переправу до Румунії належить хіба що до одної з великих битв в історії визвольної боротьби.

Деякі із закордонних спостерегачів, які приглядались до неї з румунського боку з Бендер через Дністер, порівнювали з битвою під Верденом під час першої світової війни.

Ставлення румунів до нашого війська, виявилось прихильним.

Переправа через замінований міст відбулась з дотриманням ладу, а по закінченню міст було зірвано.

На передодні розгару бою, незрозуміло з яким наміром, з'являлися на нашому оборонному терені відділи румунського війська, доходили близько до передових ліній і, не вступаючи в бій повертались назад за міст.

Румунське військо мало досить характерний вигляд. Рядові вояки мали французький одяг, але взуті були в лапті. Офіцери мали елегантний французький одяг, а на обличчі надмір косметики.

Кулемети й інша зброя та амуніція перевозилась на ослах.

Запорозька група з поспіхом була перевезена залізницею до переправи через Дністер в Заліщиках /Галичина/, де й висадилась.

Було це наприкінці травня 1919 року.

Похід соборних армій на Київ. 1919 рік.

Після з'єднання Запорозької групи з іншими центральними частинами, які в той час знаходились у надзвичай критичній ситуації, виникла гостра потреба в найкоротшому часі упорядкувати армію від недоліків, що виникли в часі т.зв. "Валнярської республіки" й перебування зап.групи в оточенні.

Уряд УНР наказав перевести ґрунтовну реорганізацію армії. В першу чергу усунуено от.Волоха зі становища командуючого запор.групою й на його місце призначено ген. В.Сальського – старшину з академічною військовою освітою. Переведено переміщення старшинського складу на різних командних становищах.

А коли вже реорганізація була доконана, військові частини об'єднано в одну цілість, було розпочато контр наступ.

З великими втратами ворог відходив на схід. Наше військо, зайнявши Проскурів, Жмеринку та інші міста, посовувались на Київ.

У цей час, в половині липня 1919р. Галицька армія під командою ген. М.Тарнавського, витиснута поляками з Галичини, переходила через Збруч на східню територію України і спільно з надніпрянцями провадила наступ на Київ. Галицька армія мала близько 35 тисяч бійців і 25 тисяч допоміжного персоналу.

31 серпня 1919р. Столицю здобуто.

Командувач армією ген.Сальський на білому коні, на чолі війська, велично, в парадній уніформі, в оточенні штабової старшини, проїжджав головними вулицями.

На будинку міської думи маячив російський старорежимний національний прапор, якого було зірвано й кинуте під копита коневі генерала.

Завоювання Києва спільно Галицько-Надніпрянським військом 1919 року було б записане як один із світлих моментів збройної боротьби за визволення України, коли б вона не була затемнена наступними сумними подіями. В цей самий час з іншого боку вступило до міста військо російського монархіста ген.Денікіна, який мав тоді успіх у війні з советами.

Завоювання Києва ^{бу}стратило своє стратегічне значення, коли уряд УНР заборонив вступати в бій з росіянами, а тим самим зробив велику помилку. Росіяни, використовуючи нагоду, розброїли деякі наші частини, нехтуючи переговорами, що провадились в той самий час з Денікіним.

Другою великою помилкою сталося те, що командувач Галицьким військом ген.Тарнавський, підписав договір порозуміння з Денікіним. Хоч він і був чисто мілітарного характеру.

Договір підписано 7 листопада 1919 року, а в другій половині листопада 1919 року Українська Галицька армія перейшла під зверхність Денікіна.

1 січня 1920р. було підписано договір з більшовиками, у висліді як-

ого Українська Галицька армія перетворилася в складову частину більшовицької Червоної армії.

Ці обидва договори мотивовані криком розпуки, криком якщо й помилковим, то все ж без сумніву подиктованим журбою начального коменданта УГА за життя десяткованих тифом стрільців УГА.

Січові Стрільці під командою полковника С. Коновальця, з підписуванням договорів нічого спільного не мали. Це була єдина Українська військова формація періоду 1917-1920 років, яка ніразу не схибнула зі шляху боротьби за Самостійну Українську Державу, як також і єдиною опорою Уряду Української Народньої Республіки.

На початку відступу з Києва українська армія ще мала деякі успіхи в боях з Денікінською армією, яка була кількісно вдвоє більша. В одному бою біля Романова було знищено два московські полки. Але пізніше, під натиском ще й біло-червоного московського війська, мусіла відходити без більшого спротиву. А в кінці листопада 1919р. наша армія вже знаходилась біля Польсько-Українських кордонів.

Перший Зимовий похід 1919-20рр.

Знаходячись при кордонах Польщі вже без своєї власної території, частина армії УНР, в лічбі близько 4400 вояків, під командою ген. М. Омеляновича-Павленка та його замісника Юрка Тютюника 6-го грудня 1919р. розпочала "Зимовий похід" у вороже зацілля Денікіна, а пізніше більшовицьке.

У цьому рейді армія протрималась на Правобережжі до весни і 5-го травня 1920р. злучилась із наступаючими українсько-польськими військами.

Першим ударом між Козятином і Калинівкою було прорвано денікінський фронт.

Цим рішучим ударом було денікінців розбито, а здобутою зброєю поповнено свої вже вичерпані запаси. Після цього армія УНР почала безупинне стратегічне маневрування на просторі цілого Правобережжя.

Дякуючи талановито-умілому командованню командирів М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюника, армія з успіхом посувувалась, міняючи напрямки і всюди відбиваючи ворога.

Тяжко описати ті всі бої, що відбувались з ворогом, їм - нема числа.

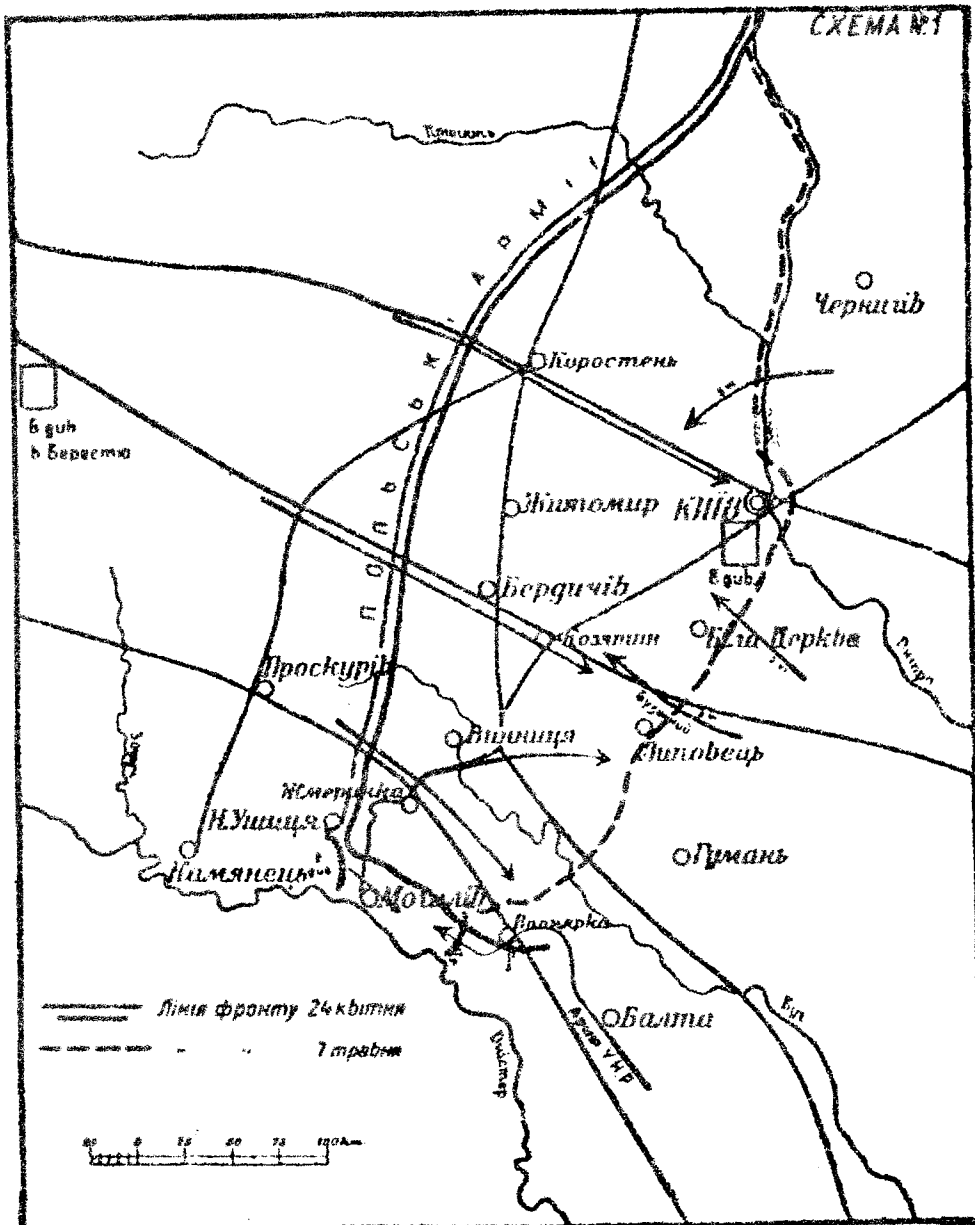
Однак бій за м. Вознесенськ вартий окремої уваги. Там було в місті накопичена совстами величезна кількість зброї та всякого військового майна.

Нашим відділам була крайня потреба поновити боеприпаси, які вичерпались під час походу. Іншого виходу з критичного положення не заливалось, як тільки кинути всі свої сили й здобути Вознесенськ.

Командування групою виробило військово-тактичний план наступу, в якому передбачено насамперед виманити ворога за місто.

Розпочато наступ невеликими відділами, а під час бою, під натиском ворога, відступати, заманюючи його чим далі від міста.

Таким чином червоних викликано за місто і ударом з флангів було розбито вцент.

Місто здобуто, а боєприпасів набрано стільки, скільки була змога вивести. Решту зброї знищено.

З огляду на те, що армія Денікіна, почавши війну з Україною, стала несподівано скоро розкладатись і більшовики швидким темпом захоплювали Україну, загально-мілітарне положення створилось досить корисне для більшовиків, а тому даліше перебування нашої армії у запіллі на Україні стало для неї дуже небезпечне. Червоні московські війська намагались остаточно її знищити.

Тому в кінці березня 1920р. командування групою одержало від Уряду директиву, щоб іти на захід.

Одержавши таку директиву, армія 2-го травня 1920р. взяла напрям з більшовицького запілля назустріч українським та польським військам, що разом провадили наступ на Україну.

Більшовики намагались перехопити армію під Балтою й Ольгополем і тому в цьому районі армія мала тяжкі бої, з яких одначе вийшла можливо й, поспішаючи, рушила на північний захід. Шасливо сфорсувала залізницю в районі на південь від дуже міцно обсадженої червоними ст. Валнярки. Остаточно розбиті на цьому відтинку більшовики відійшли на південь, а армія 5-го травня зосередилася в районі м.Ямпіль, занявши таким чином фронт правіше VI-ї польської армії.

Учасники зимового походу своїм героїзмом в нерівній боротьбі за волю рідної батьківщини - творять собою глибоко-патріотичний чин, гідний до наслідування нашим наступним поколіннями.

Високо цінячи заслуги учасників Зимового походу перед Батьківщиною, Уряд Української Народньої Республіки, їх, як лицарів, обдарував найвищою українською військовою нагородою - орденом "Залізного Хреста".

Спільний з поляками, марш на Київ. 1920-й рік.

Як відомо з матеріалів до історії нашої Визвольної боротьби 1917-21 років, 21-го квітня 1920р. між урядом Української Народньої Республіки та урядом Польщі було підписано договір про визнання Польщею Української Народньої Республіки незалежною державою та про збройний союз в боротьбі проти Москви.

Наші збройні сили, вірнішеїх рештки, в той час, на четвертому році боротьби з значно сильнішим ворогом, знаходились в надзвичайно тяжкій ситуації: одна частина в кількості близько 4.400 вояків під командуванням ген. М.Омельяновича-Павленка знаходилась від 6-го грудня 1919р. у ворожому запіллі /Зимовому поході/ - спочатку Денікінському, потім, більшовицькому.

У кінці березня командування одержало від Головного Отамана С.Петлюри директиву пробиватись на захід до Польсько-Українського фронту.

5-го травня 1920р. група прорвала більшовицький фронт на відтинку ст.Валнярка і приєдналась до спільного фронту.

Друга частина нашого вояцтва в лічбі близько 4.000, знаходилась у таборах для інтернованих на польській території.

У порозумінні з Польським урядом, із згаданих вище контингентів ук-

раїнського вояцтва - було наскоро зформовано на території Польщі, дві дивізії в кількості 3.500 вояків, під назвою 2-га та 6-та Стрілецькі дивізії.

Під час військових операцій ці дивізії були прилучені: 6-та до складу 3-ї польської армії під командуванням ген.Ридза Сміглого, яка оперувала в центрі загального фронту в напрямі м.Києва, 2-га до складу 6-ї армії під командуванням ген.Івашкевича, що досягала своїм правим крилом до Дністра.

Війна почалась 25 квітня енергійним наступом польського війська разом з нашими двома дивізіями.

Дві більшовицькі армії І2 і І4-та, що тримали фронт на Україні, несподіваним головним ударом союзного війська було розбито майже до центру, а рештки їх, не ставлячи спротиву, відходили до Дніпра.

7-го травня ^{1920р.} наша 6-та дивізія в складі 3-ї польської армії, переслідуючи ворога, увійшла до Києва.

Марш на Київ на початку відбувався з великим успіхом. Під енергійним натиском польсько-українського війська, советська армія в паніці утікала на схід. Головна передова лінія фронту була висунута на схід поза місто Київ на 30 кілометрів.

Дислокація українського війська на день 7 травня була наступна: 6-та дивізія під командою полк.Безручка розташована в Києві, де виконувала гарнізонну службу. 2-га під командою полк.Удовиченка, знаходилась в складі 6-ої польської армії на правому крилі фронту.

Частини, які повернулись із ворожого зацілля під ком.О.Павленка, відведено до тилу на відпочинок і реорганізацію. Вона після інтенсивно проведеної реорганізації та короткого відпочинку, поповнивши свій вояцький склад наскоро проведеною мобілізацією, утримувала праве крило загального фронту аж до часу замирення поляків з більшовиками.

По захопленні Києва, невідомо з якої причини дальший загальний наступ союзних військ було припинено.

Отже, така бездіяльна фронтова ситуація тривала аж до початку червня.

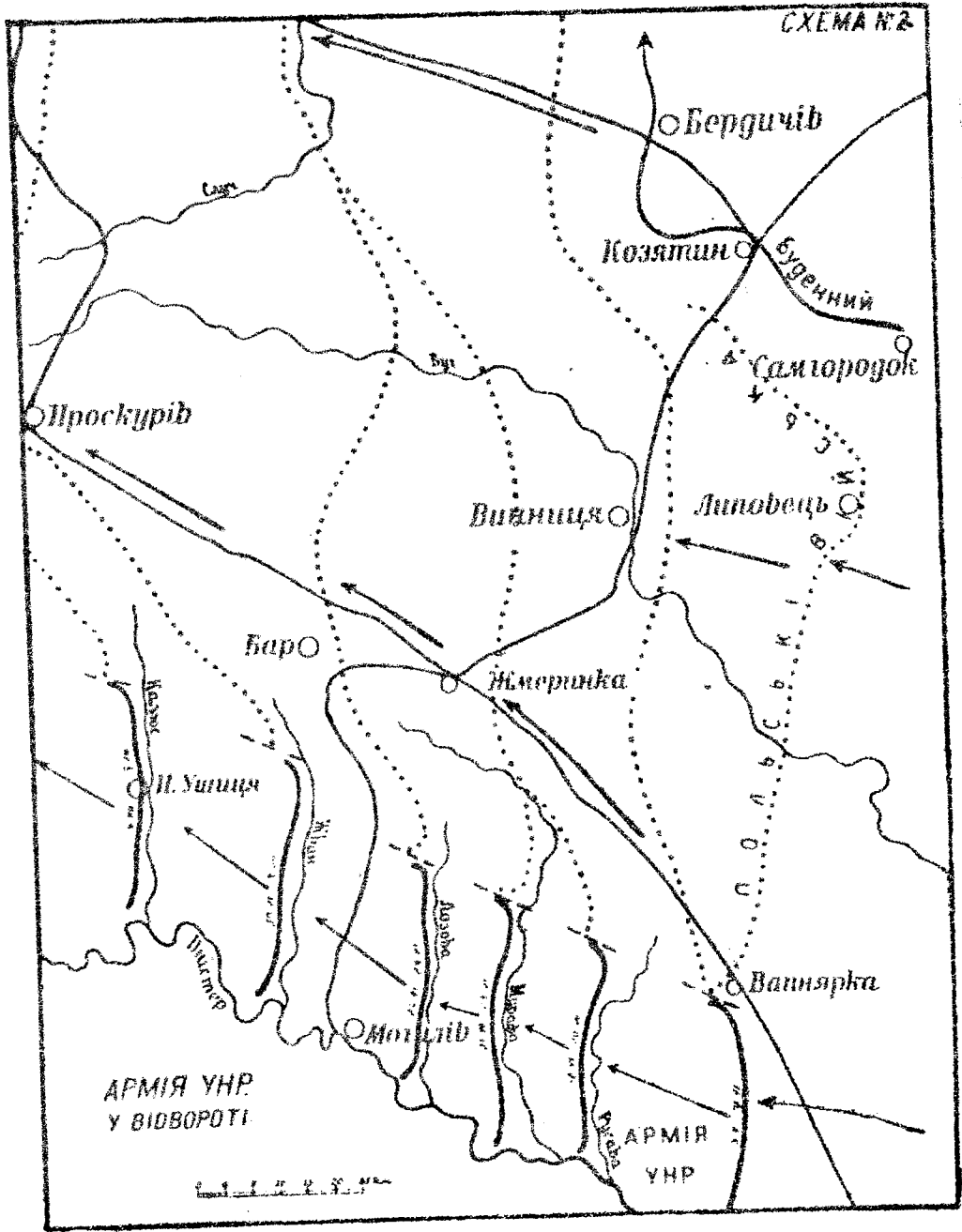
На передодні розпочаття війни в м.Рівному було виділено певну групу українських старшин та попризначувано по одному до кожної польської дивізії, як зв'язкових. Мене призначено до штабу 3-ої армії під коман. ген. Ридза Сміглого.

У цей же час в м.Рівному до старшин зв'язку звернувся з промовою майор польського генерального штабу Стахевич. Промовляючи, він зазначив: "Ми поляки і українці, разом як союзники, розпочинаємо війну з сов.Росією за "Вашу і Нашу" /під таким гаслом починалась українсько-польська війна з сов.Росією в 1920р./ . Ми мусимо міцно триматись союзу, - сказав майор - і ми є і будемо певні в перемозі над нашим спільним ворогом".

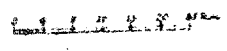
Це були головні слова промови майора Стахевича, сказані ним від імені польського уряду.

Штаб армії та інтендатура були розміщені на вулиці Банковій ч.ІІ. Офіцерське казино - на Фундукіївській вулиці.

СХЕМА №2

АРМІЯ УНР
У ВІДВОРОТІ

АРМІЯ
УНР

Мої обов'язки як зв'язкового старшини при штабі армії незабаром виявились сами по собі.

Відношення польського війська до нашого місцевого населення, зокрема до селянства, далеко не були виправданими доброю настановою.

Сваволя жовнірів та самочинні реквізиції живлення безперестанку поширювались.

Поширювалось також і незадоволення населення. Моя інтервенція в цій справі не мала бажаних успіхів. Щоправда, командувач армії Ридз Сміглий та шеф інтендатури капітан Торн вживали заходів, але таких заходів, щоб припинити сваволю війська та заспокоїти населення, як виявилось, було недостатньо.

З огляду на те, що в той час в Києві й окрузі панувала гостра криза в недостатку соли, головне польське командування армії спровадило великі запаси соли з метою в такий спосіб заспокоювати населення.

Мені було доручено сіллю покривати всі втрати заподіяні самочинними реквізиціями. Покривдені особи сіль брали з великим задоволенням. Зі свого боку - я також нескупився видавати квитки до складів.

Отримані писемні скарги разом з рапортами я надсилав до свого уряду та до Генерального штабу.

Одночасно від представника нашого уряду мені доручено було посвідку в якій зазначено про призначення мене, як військового представника від уряду Української Народньої Республіки при 3-ій Польській армії. Також доручено мені засекреченого листа до незнаної особи в Києві, про призначення тієї особи на становище комісара м. Києва й округи, якого я мав був доручити якнайшвидше. Це доручення було мною виконано зараз же по захопленні нашим військом Столиці.

Пізніше, беручи під увагу, що між населенням і польським військом доходило вже до гострих конфліктів, я постановив собі особисто зголоситись в цій справі до гол. отамана С. Петлюри.

Зібравши велику кількість писемних скарг, я виїхав до м. Винниці, де тоді знаходився штаб Гол. Отамана. Отаман, прийнявши мій доклад, здвигнувши плечима, каже: - йому вже багато відомо про це і що справа ця в дуже болюча, тяжка до полагодження, але заходів він буде вживати.

Отаман мав, як я помітив, стурбований вигляд, бо якраз у цей самий час на фронті сталися великі зміни в нашу некористь. Київ знаходився в ворожому оточенні.

Відступ з Києва
та
"Чудо над Віслою"

Більшовики, користаючись з припинення наступу з боку польсько-українського війська, мали повну можливість упорядкувати після відступу свій фронт, постягати свіжі сили з інших відтинків фронту та розпочати рішучий наступ проти польсько-українського війська.

Кінній армії Будьоного 5-го червня вдалось прорвати південну частину польського фронту та вдарити в напрямі Бердичева-Житомира.

Одночасно з проривом Будьонного розпочали більшовики значними силами наступ на крила 3-ої польської армії в районі Білої Церкви та в районі на північ від Києва. Отже, Київ опинився в ворожому оточенні. Вся 3-тя польська армія, а разом з нею і наша 6-та дивізія, знайшлися також в оточенні.

Комі законлено Київ?

Повертаючись з Винниці я був змушений не до Києва а до Ковеля, де опинився штаб 3-ої армії.

3-тя армія і 6-та дивізія з великими труднощами і втратами були змушені пробиватись з оточення, залишаючи ворогові багато інтендантського майна та велику частину важкого транспорту.

У цій операції величезну роль відігравала т.зв. кінна Будьонного армія, яка складалась переважно з тачанок та кінноти. Своїми блискавичними наскоками проривали певні частини фронту, заглиблювались в глибокі тили, викликала паніку на певних відтинках, що спонукало загальний відступ на всьому фронті. Таким чином ворог середнім відтинком фронту досягнув східньої частини Варшави - Прагу.

У зв'язку з опануванням ворогом побережжя Вісли та передмість Варшави, витворилась надзвичайно загрозлива ситуація для існування цілої польської держави. Крім того, в разі упадку Польщі, відкривались ворота до експансії комуністичної Москви на вільну Західню Європу.

Лише дякуючи високому народньому національному патріотизмові, полякам вдалось оборонитись від страшного ворога.

Там то й сталось те чудо, яке поляки назвали "Чудом над Віслою", записане до історії надзвичайних подій. На відозву уряду до війська й населення, а зокрема на заклик духівництва, в обороні столиці брали участь, крім війська, також вся безздатна маса населення міста включно з духівниками, учнями та навіть і з жінками.

Бій закінчився перемогою поляків з великими втратами. Більшовицька армія була розбита і рештки її в безладді утікали на схід.

Одночасно на відтинку фронту під Замостям величезну допоміжну роль виконала наша 6-та дивізія. Коли Будьоний з тачанками під Замостям прорвавши частину польського фронту і робив т.зв. "мішок", посовуючись до Любліну, дивізія загородила зроблений прорив і таким чином ворог опинився у власному своєму мішку. В наслідок цієї операції лише незначна частина кінноти та тачанок Будьонного мали змогу врятуватись. За цю вдалу операцію ком.дивізії полк. Безручко дістав найвищу польську військову нагороду.

Після величезної поразки советської армії під командуванням Тухачевського на передмісті Варшави і під Замостям, настала зміна воєнної ситуації на користь союзних армій на цілому фронті.

Рештки червоного війська в паніці хаотично утікали на схід, покидаючи свою зброю і військове майно.

Але коли вже довоєнні кордони Польщі з Україною знаходились ззаду, Польський уряд 18-го жовтня 1920р. наказав своїй армії припинити бойові акції, в зв'язку з підписанням сепаратного миру між Польщею та Советським Союзом.

Отже, після замирення, більшовики знову мали всі спроможності на с-

провадження з загального фронту більші сили війська та 10-го листопада розпочати наступ на армію УНР.

Наша армія по тяжких боях з нерівними силами була змушена відходити до Збруча і 21-го листопада 1920р. змушена була перейти на територію Польщі.

Згідно з відомостями оперативного відділу Штабу Армії, склад армії УНР на 10 Листопада 1920р. виносив: Вояків близько 39.000, кулеметів 675, гармат 74, автопанцирів 8, бронепотягів 2, літаків 3.

Другий Зимовий похід.

Базар - 1921 рік.

Червона армія грабує українське населення, застосовуючи насильства й терор, але Українська нація не була ще переможена. Її доля не була байдужа українським воякам, які знаходились на чужих територіях, чекаючи на будьяку нагоду продовжувати боротьбу за визволення.

Стогін українського народу доходив до душі вояків, і вони не можуть спокійно сидіти, хоч вони й були за дротами.

Уряд Української Народної Республіки на чолі з гол. отаманом Симоном Петлюрою в той час знаходився на еміграції в Польщі.

Уболіваючи з невдач Визвольної боротьби, уряд апробує новий план походу армії УНР, який зародився серед інтернованих у Польщі військовиків та став би гаслом загального повстання.

Проведення цього походу уряд доручив отаманові Юркові Тютюникові, полковника Юрія Отмарштейна призначив начальником штабу.

З тихою згодою польського уряду українське повстанське військо поділене на дві групи вночі на 4 листопада 1921р. перейшли польсько-більшовицький кордон.

Одна група під назвою Подільська під командою полк. Палія-Сидорянського, швидким рейдом пройшла через Проскурівщину й Летичівщину до Малина, але недостатньо озброєна та слабо вдягнена в безперервних боях не витримала й повернула на захід і 29 листопада 1921р. перейшла на Волині назад до Польщі.

Головна Волинська група під командуванням от. Юрка Тютюника 4-го листопада на межі волинського Полісся, через с. Боровські Будки, коло села Нетреби, перейшли кордон.

Не дивлячись на тяжкі несприятливі атмосферичні умови - дощі, сніг, мороз та болота - група, не маючи одягу й взуття, посовувалась вперед в напрямі Житомира.

Більшовики оточували групу своїми, все більше й більше прибуваючими свіжими військовими частинами.

Запеклі бої відбувались безперестанку, ворог чимраз більше насідав.

Нарешті група не витримує й починає відступ до польських кордонів. Не вистачало набоїв.

Українські вояки, навіть ранені, zostавшись без набоїв, кидались до ручного бою.

Так скінчився останній бій на річці Звіздалі.

Частина групи прорвалася з ворожого оточення, а 350 бійців опинились в більшовицькому полоні.

Під містом Базаром викопана велика могила. 21-11-1921

До неї привели 359 героїв, які ще залишилися живі. Відчитано "присуд" і запропоновано помилування тим, хто добровільно стане на службу більшовикам. Але ні один із українських героїв не попрохав у ворога помилування. Відповідь висловив козак Щербак: "Ти знаємо, що нас чекає, і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо. Коли ви нас поб'єте - знайте, що за нас помститься весь український народ".

Ці слова геройського козака покрито гучне "Слава", і як останній привіт Україні від її вірних синів - гімн "Ще не вмерла Україна". Їх заглушило торохтіння кулеметів.

Так під Базаром закінчилася Визвольна Боротьба українського народу за Самостійну Незалежну Українську Державу в періоді 1917-21 років.

Учасники Визвольної боротьби, яких більша частина загинула в нерівній збройній боротьбі, зробили все, що можна зробити і повинно було зробити в тих умовах для досягнення головної мети, і не є винні в тому, що не стало сили встоятись, бо їх тоді було мало...

Способи ведення війни в час Визвольної Боротьби 1917-1921 рр.

Всупереч стратегії масово-чисельних армій часів першої світової війни, які рухалися наперед суцільним фронтом, густими - довжелезними лавами, займаючи позиції на тисячі кілометрів, у визвольній війні вивторився новий відмінний спосіб - незвичайна рухливість та тактично-швидке маневрування малими відділами на просторій території. Воюючі сторони не мали тоді в себе великих сил, як також і засобів, що мали регулярні чисельні армії.

Бой відбувалися переважно вздовж залізничних шляхів, з метою опанувати важливіші пункти чи станції. Противник з кращою ініціативою, який захоплював залізничні вузли або інші стратегічні важливі пункти, був господарем території на десятки кілометрів від захоплених пунктів.

Головну роль у веденні тогочасної війни відігравали панцерні потяги, які творили собою осередки оборони чи наступу.

Як правило, на панцерній платформі знаходилась одна або й більше гармат, декілька кулеметів і невелика залога.

Збоку залізниці, на просторі кількох кілометрів, оперувала піхота. Кінноти, на початку війни було назагал ще небагато. Вона вживалася до обходу ворога, що знаходився на залізничних станціях, нищення залізничних шляхів та розвідок.

Військо в наступі чи в відступі перевозили залізничними потягами під охороною броневиків. У наступі броневики переважно знаходились впереді. При відвороті, броневики рухались позаду відділів, що відступали, зчиняли бій із ворожими броневиками та нищили за собою залізничний шлях.

При залозі кожного панцерного потягу знаходились сапери із необхідними технічними приладдями, що дуже вміло та скоро опраправляли шлях і

ставляли провізоричні мости.

Коли броневик вступав у бій з ворогом, піхота, що їхала позаду, виходила з потягів, рухаючись за броневиком, творила коло залізниці боюву лінію та допомагала в наступі своїм панцерним потягам.

У цій дуже рухливій війні колосальне значення мала ініціатива командирів, їх особиста хоробрість та негайне виконання завдання в умовах нової війни.

В українсько-російській війні в тому часі витворився новий своєрідний тип командира. В цій війні зродились визначні військові таланти майбутніх начальників-командирів більших військових об'єднань, що виявили себе у дальшій українській визвольній боротьбі.

Українсько-московська війна /1917-1921/, не дивлячись на невдачу, вона мала й додатні наслідки.

В книзі "Українсько-Московська війна", міністр військових справ УНР ген.штабу ген.поруч. В.Сальський писав:

"Наша відроджена держава мала всі атрибути суверенности - наріц, територію, свій національний уряд, своє військо, свою валюту, міжнародне признання й свої дипломатичні представництва в чужоземних краях!"

К р у т и.

Неповна була б згадка про українські визвольні змагання років 1917-1921, коли б не споманути тих героїв, які першими пожертвували собою, ставши в обороні нашої загроженої державности.

Тоді, коли на всіх відтинках фронту українські частини були у відступі, довелось кинути на фронт і ті формації, що знаходились у Києві в безпосереднім розпорядженні Центральної Ради.

Коли вже Київ знайшовся під катастрофальною загрозою, було вислано для оборони й останню наскоро сформовану частину - Студентський курінь, який овів себе безсмертною славою та ввійшов в історію, як дороговказ для всіх майбутніх поколінь українського народу.

Вночі 28 січня 1918р. з Києва на фронт було вислано для оборони доступу до Столиці Студентський курінь. Це були юнаки першої Військової Школи, які щойно прибули з фронту на відтинку Бахмач-Конотоп, а також навидку сформований Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців, під команду сот.Омельченка, зовсім ще не вишколений та був призначений до охоронної служби в Києві.

Вдосвіта 29 січня обидва відділи, що мали разом близько 500 людей, доїхали до ст.Крути.

Там застали вони рештки сотні юнаків школи, які було залишилися боронити Бахмач, та маленький відділ Вільного Козацтва, який сюди відступив.

Команда цих відділів вирішила боронити цей важливий вузол, що був ключем до Столиці.

У викопаних перед станцією окопах, по обох боках залізничного шляху, залягли оборонці: зправа Військова Школа, ліворуч стрільці Студентського куреня.

Вранці 30 січня більшовицьке військо почало наступати, обстрілюючи гарматним вогнем лінію окопів від ст.Пліски. В першій ворожій лаві йшли п'яні матроси. Спершу українські відділи відбивали ворожій наступ, а коли настало набоїв, кулемети по черзі замовкли і жменька героїв не змогла видержати натиску шеститисячної ворожої атаки. Матроси багнетами відкинули юнаків школи на правому крилі і оточили Студентський курінь на лівому, що був кинувся ще в останню атаку. Частина куреня загинула разом із своїм командиром сот.Омельченком. Частина стрільців, що попали до неволі, більшовики після диких знущань розстріляли.

Пізніше, після звільнення України від червоної навали, на крутянському боєвищі знайдено кількадесятя поляглих січовиків Студентського Куреня й перевезено їх до Києва та 19 березня на державний кошт поховано у братній могилі на Аскольдовому кладовищі.

Бій під Крутами Студентського Куреня 29 січня 1918р. має дуже велике значення історичних подій, бо хоч столиця тоді й не була врятована та ця жертва молоді стала прикладом для інших, увіяних духом Крутянських Героїв.

Пишучи ці короткі спогади часів Української визвольної боротьби /1917-21рр./, я як живий свідок тих подій і учасник Визвольної боротьби мав наметі zostавити по собі історичний матеріал для наших майбутніх істориків.

Послугувавася різними історичними джерелами як також і особистими спостереженнями.

Також маю на меті відновити пам'ять минулої боротьби нашого народу за своє визволення. Не заторкуючи сторінполітичного значення.

В.Федорко.